

Камиј Фери-Пизани

СРПСКА ДРАМА

Октобар 1915 – Март 1916.

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Преснимљено издање:

Фери Пизани, ратни дописник

СРПСКА ДРАМА,

Октобар 1915 - Март 1916.

Штампарија „Млада Србија“, Влад. М. Анђелковића, Солун, 1917

Издавач Чеда Марковић

[превео с француског Никола П. Петровић]

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2021.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа
који је доделио средства за суфинансирање]

КАМИЈ ФЕРИ-ПИЗАНИ

СРПСКА ДРАМА

Октобар 1915 – Март 1916.

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

БИБЛИОТЕКА „СРПСКОГ ГЛАСНИКА“

Фери Пизани
ратни дописник

СРПСКА ДРАМА

Октобар 1915 - Март 1916.

превео са француског
Никола П. Петровић

Издавач Чедо Мирковић

СОЛУН 1917.
Штампарија „Млада Србија“ Влад. М. Анђековића

Ferri-Pisani, *LE DRAME SERBE, octobre 1915–mars 1916, Paris, Perrin, 1916, 246 p.*

Фери-Пизани, СРПСКА ДРАМА, октобар 1915–март 1916, Солун, Чета Мирковић, 1917, 120 с.

Увод

У току прве две године Првог светског рата, Француз Камиј Фери-Пизани (1885–1954) је као ратни извештач неколико различитих новина учествовао у четири војна повлачења у Европи: у августу 1914, после битке код Шарлероа-а у Белгији – у повлачењу француских трупа ка Паризу; у августу 1915, после пада Варшаве, тада у саставу Руског царства – у повлачењу руских трупа ка истоку; у октобру и првој половини новембра 1915, после пада Београда – у повлачењу српске војске од Дунава ка српско-албанској граници; у другој половини новембра 1915, после окршаја код Струмице и Криволака и неуспеха спајања са главнином српских трупа – у повлачењу француских трупа Источне армије ка Солуну.

У књизи коју је 1916. године, не без двосмислености насловио Српска драма, што алудира на људску драму у ратним условима као и на позоришни жанр, оставио је потресно сведочанство о два последња повлачења којима је присуствовао. Том искуству додао је ништа мање потресно сведочанство о последицама српског повлачења кроз Албанију и

Црну Гору које је видео приликом касније посете Србима у избеглиштву на острву Крфу и Виду.

Неколико опаски у књизи Фери-Пизанија која је пред читаоцем упућују историчара на опрез: ауторова исказана жеља да пише „романтичну књигу“¹ за читаоца који „жели да се забави“² и да „грозоту драме“ чији је био посматрач пореди са завршетком „драме по позориштима у петом чину“³.

Ипак, стварни разлози због којих се Фери-Пизани одлучио да објави ову књигу назире се у посвети која се налази на њеном почетку. Он је исказао жељу да у случају да Антанта победи у рату, она не заборави допринос „херојске и мученичке“ Србије тој победи. Као да је искуство дотадашњег рата указивало на неискрени однос Антанте према својој малој балканској савезници.

Али, када, у ком контексту и са којим циљевима је Фери-Пизани написао и објавио ову књигу? Да би одговорили на ова питања, видећемо ко је био Фери-Пизани, какво је било његово искуство рата у Србији и на Балкану, са каквим породичним и културолошким наслеђем је писао књигу и какву је судбину књига имала после њеног изласка из штампе.

Камиј Фери-Пизани: аристократа, бунтовник, романсијер и позоришни писац

Камиј Фери-Пизани је рођен 1885. године у месту Ган код градића По (Рау), у југозападној Француској, на обронцима Пиринеја. Био је син генерала Камија Фери-Пизанија (1819–1893) који се 1881 оженио са Жан Д’Бертолди (1856–1932), од које је био тридесет седам година старији. По мајци је био нећак Жорж Санд, док је по оцу био потомак вој-

¹ Фери-Пизани, Српска драма: октобар 1915–март 1916, Солун, Чедо Мирковић, 1917, с. 47.

² Ibid., с. 71.

³ Ibid., с. 129.

сковође и политичара Жан-Батист Журдана, кога је 1804. Наполеон уздигао у ред царског маршала. Родбинске везе са Жорж Санд, као и свест о припадности царској, бонапартистичкој аристократији утицали су на Фери-Пизанија да се веома млад посвети литерарној каријери.

Дошавши у Париз, на студијама се самостално издржавао пишући романе и мање позоришне комаде. У једном од својих првих романа, карактеристичног наслова Перверзњаџи⁴, Фери-Пизани, тада осамнаестогодишњак, описује закулисна дешавања у једном интернату који је окупљао ученике државних гимназија. Књижевна критика је сматрала да ће овај роман изазвати полемике у друштву јер је представљао „речиту и узнемиравајућу оптужбу“ против француског државног образовања.⁵ Као писац позоришних комада дебитовао је 1910. године, у позоришту Молијер, са представом *Жена и маска* за коју је добио стимулишућу критику⁶. Уверен да ће најбољу инспирацију за писање добити ако проживљава догађаје из живота, посећивао је кругове париске проституције. У њима се 1912. године везао за једну даму, и пошто се убрзо разишао од ње, у бесу је пуцао из пиштоља на њеног новог пратиоца кога није погодио, али је због тога осуђен на осам месеци затвора⁷.

У једном периоду свог младалачког живота, био је везан за „Лигу људског препорода“ француског анархистичког педагога Пола Робана (1837–1912) који се залагао за контролу раста становништва на земљи. У организацији Лиге, Фери-Пизани је присуствовао једној конференцији у Паризу названој „Имајмо мало деце“. Поред тога, говорио је неко-

⁴ Ferri-Pisani, *Les Pervertis, roman d'un potache*, Paris, Librairie universelle, 1905, 306 p. Исте, 1905. године, поклонно је са посветом Морису Баресу свој други роман: Ferri-Pisani, *Le Cœur disséqué*, Paris, Librairie universelle, s.d., 248 p.

⁵ «Les Pervertis», *L'Impartial*, Djidjelli, 5 février 1905, p. 3.

⁶ Léon Blum, «Au théâtre Molière», *Comoedia*, 16 février 1910, p. 3.

⁷ «L'Accident professionnel de M. Ferri-Pisani, littérateur réaliste», *Le Matin*, 1 mars 1912, à la une; «Chronique judiciaire», *Le Petit Parisien*, 12 mars 1912, p. 4.

лико језика и пуно путовао. У Аргентину је ишао бродом преко океана што је оставило снажан утисак на њега. На почетку Првог светског рата, са 29 година, имао је дакле значајно животно и литерарно искуство.⁸

Кретање Фери-Пизанија на Балкану: Грчка и Србија

Када су 5. октобра 1915. године прве француско-британске трупе започеле искрцавање у Солуну после неуспеха операције на Дарданелима, Камиј Фери-Пизани се већ налазио у великој грчкој луци на Егејском мору. Циљ француског извештача, тада ратног дописника дневног листа Дешеша (*La Dépêche*) из Тулуза и италијанске Штампe (*La Stampa*) из Торина, био је да се придружи српском главном штабу на Дунавском фронту пошто је немачко-аустроугарска офанзива на Србију управо била почињала.

Из Солуна Фери-Пизани је кренуо на север, долином Вардара, према грчко-српској граници. После боравка код српског команданта пограничне страже, наставио је ка северу да би 9. октобра био у Нишу, привременој престоници Србије, која је, док је Београд падао у руке непријатеља, окићена тробојкама очекивала савезничку помоћ и долазак француских трупа из Солуна. Из Ниша, 12. октобра стиже у Крагујевац где га је примио војвода Радомир Путник, начелник штаба Врховне команде српске војске. Из срца Шумадије и даље иде ка северу, долином Мораве, ка фронту на Дунаву. Пошто се прикључио трупама које су браниле север земље, заустављен је на брдима после Смедерева одакле је у даљини видео Београд.

Одатле је, око 20. октобра, започео повлачење са српском војском ка југу следећим правцем: Смедеревска Паланка–

⁸ Као и његов отац, оженио се касно, 1931. године са Клер Клавено (1906–1935) од које је био старији двадесет и једну годину.

долина Мораве–Ниш–Митровица–Призрен. Приликом боравка у Нишу, 21. октобра 1915, пошто су претходног дана савезнички посланици при српској круни отишли у Краљево⁹, Фери-Пизани је примљен у аудијенцију код Јована Јовановића Пижона, помоћника министра иностраних послова (1914–1915), заједно са осталим новинарима у Србији међу којима је био и његов пријатељ Албер Лондр¹⁰. Током боравка у Србији, упознао је и пуковника Божидара Терзића (1867–1939), команданта Шумадијске дивизије првог позива, будућег генерала и министра војног (1915–1918).

После 8. новембра, код Призрена, док су се српске трупе и становништво сливали ка Косову, напустио је територију Србије. У пратњи једног Албанца који му је служио као водич, у Албанији је дошао до Црног Дрима, а затим је ишао источном страном албанских планина како би се вратио у Србију са запада. У Јужној Србији (Македонији) се потом кретао правцем: Дебар–Струга–Битољ. Под налетом непријатеља, Битољ и Србију је напустио 18. новембра 1915. године и вратио се у Солун. Из Солуна, са француском Источном армијом, поново одлази на север, на српску територију, у погранична места Кавадарци, Криволак, Неготино и Ђевђелија које су Французи запосели наспрам Бугара у покушају да се пробију долином Вардара ка северу и споје са српским трупама. У тој области, на Црној реци, присуствује француско-бугарским окршајима а затим и француском повлачењу ка Солуну (до 27. новембра) после неуспеха пробоја¹¹. У међувремену, 25. новембра, српска Врховна ко-

⁹ Станислав Сретеновић (ур. и прир.), Са српском владом и војском од Ниша до Крфа, 1915–1916: француска сведочанства, Нови Сад, Прометеј, 2016, 329 с. (двојезично француско-српско издање)

¹⁰ Јован М. Јовановић Пижон, Дневник 1896–1920, Нови Сад, Прометеј, 2015, с. 143.

¹¹ Видети сведочанство капетана Уданка (Oudanc): «Notre retraite de Serbie», *Revue franco-macédonienne*, no. 5, publié dans *La France en Macédoine*, deuxième série, Salonique, 1917, p. 52–93.

манда је издала наредбу о повлачењу војске кроз Црну Гору и Албанију ка јадранској обали. Док је српско повлачење трајало, Фери-Пизани је посматрао Солун, један од најзначајнијих градова тада неутралне Грчке и залеђе Солунског (Источног, Македонског) фронта са савезничким војскама и шароликим становништвом који су ту боравили. Србе је поново видео почетком 1916. године, после њиховог повлачења и транспорта савезничким бродовима са јадранске обале, када је из Солуна отишао на острво Видо, српску „плаву гробницу“, и Крф где се налазила на опоравку српска војска и влада. Страдања која је видео и о којима је слушао од српских војника и официра на Виду и Крфу, инспирисала су га да своју књигу назове Српска драма.

Српско искуство Фери-Пизанија

Када је у октобру 1915. године прешао грчко-српску границу, Фери-Пизани је већ познавао Србију и Србе. У тој земљи захваћеној ратним сукобима и заразним болестима борао је претходно барем у два наврата: у децембру 1914, после Колубарске битке и у априлу 1915, за време примирја (јануар–октобар 1915), док је још увек трајала епидемија тифуса. Приликом тих боравака, био је примљен код војводе Путника коме се дивио, о чему је оставио сведочанства у дневним листовима *Journal*¹² из Париза и *Soleil du Midi*¹³ из Марсеја. Заједно са једним сведочанством о српском војводи из фебруара 1915.¹⁴ у претежно дефетистичком дневном листу *L'Eclair*¹⁵, ови текстови су објављени јула 1915. у на-

¹² Ferri-Pisani, «Un Entretien avec le généralissime Putnik», *Le Journal*, 28 décembre 1914, p. 3.

¹³ У броју од 23. маја 1915. који нисмо нашли у консултованој документацији.

¹⁴ J. Rudel, «Un Vainqueur. Putnik», *L'Eclair*, 5 février 1915, p. 2.

¹⁵ Због текстова који су понекад имали призивак у прилог Централних сила, у мају 1915, *L'Eclair* је суспендован, а 1917. продат.

глашено католичком часопису *La Grande guerre du XXe siècle*¹⁶ посвећеном рату који је трајао. У међувремену, у мају 1915, боравио је на дарданелском ратишту где је за марсејски лист пратио и савезничко искрцавање на Галипољу¹⁷.

Током лета 1915, док је француска влада са Теофилом Делкасеом, као министром спољних послова (август 1914–октобар 1915), учествовала у преговорима са Бугарском око могућег бугарског уласка у рат на страни Антанте, Фери-Пизани је боравио у балканским државама. Из Румуније је извештавао за *Soleil du Midi*¹⁸, а из Србије за Штампу из Торина. Италијански лист је објављивао његове извештаје из Ниша у прилог српске владе поводом територијалних уступака које је Антанта тражила од Србије како би привукла Бугарску да уђе у рат на њеној страни¹⁹. У октобру 1915 из Ниша је послао још један извештај о питању бугарског уласка у рат у коме је подржавао српске ставове, али је он објављен тек месец дана касније због прекида телеграфских линија изазваних нападом Централних сила на Србију²⁰.

Прекид телеграфских линија био је разлог због кога је и његов текст од 9. октобра 1915. из Ниша о атмосфери ишчекивања француских трупа из Солуна пар дана после напада Централних сила на Србију, стигао у редакцију Делпеше из Тулуза тек месец дана касније²¹. Редакција најзна-

¹⁶ «Le maréchal Putnik», *La Grande Guerre du XXe siècle*, 6, Paris, Maison de la bonne presse, juillet 1915, p. 21–25.

¹⁷ Текст преузет из *Soleil du Midi*-а објављен је у: «A l'assaut des Dardanelles. La feinte sur la côte d'Asie», *L'Echo d'Alger*, 29 mai 1915, p. 1–2.

¹⁸ Текст преузет из *Soleil du Midi*-а је објављен у: «Revue de la Presse. L'heure de la Roumanie», *L'Echo d'Alger*, 10 septembre 1915, p. 2.

¹⁹ Ferri Pisani, «Il 'maximum' delle concessioni territoriali della Serbia alla Bulgaria», *La Stampa*, 4 Settembre 1915, p. 2.

²⁰ Ferri Pisani, «La tragedia serba e la commedia bulgara», *La Stampa*, 10 Novembre 1915, p. 3.

²¹ Ferri-Pisani, «En Serbie. Pendant qu'on les attendait...», *La Dépêche*, Toulouse, 9 novembre 1915, à la une.

чајније републиканске новине области Гарона блиске радикалној партији надала се тада да је њен специјални извештач у међувремену боравио са српским трупима у борби и да ће ускоро бити у могућности да опише „тешке догађаје“ којих је био сведок. На истој, насловној страни листа објављена је и скорашња вест о паду Ниша²² и неколико кратких депеша из Лозане, Лондона, Париза, Солуна и Битоља о претпостављеним мањим успесима српске војске и француско-британских трупа у циљу њиховог спајања. О ситуацији на ратишту, Фери-Пизани је извештавао торинску Штампу. У листу савезничке Италије, са „великим закашњењем“ због кога је редакција жалила, у рубрици „Рат виђен изблиза“ и под насловом „Путевима српског повлачења“ сведочио је о борбама српске војске у узмицању код Смедеревске Паланке²³. Два дана раније, лист је објавио његово сведочанство о српском напуштању државне територије код Битоља и одласку у Солун²⁴. Из Солуна је јављао о немачко-бугарским плановима о нападу на тај град²⁵, о наредби генерала Мориса Сараја да се ухапсе и протерају конзули централних сила у том граду због активности против савезничких трупа²⁶, као и низ текстова везаних за град Солун, Солунски фронт и Источну армију.

О искуству повлачења са српском војском, о боравку са француском Источном армијом на Солунском фронту и о Србима на Крфу, Фери-Пизани је убрзо после тих догађаја објавио детаљне репортаже у часопису *Lecture pour tous*,

²² Général Z., «Les opérations militaires. Nich», *La Dépêche*, Toulouse, 9 novembre 1915, à la une.

²³ Ferri-Pisani, “Sulle vie della ritirata serba”, *La Stampa*, 12 Dicembre 1915, p. 3.

²⁴ Ferri Pisani, “Le ultime ore di Monastir serba”, *La Stampa*, 10 Dicembre 1915, p. 3.

²⁵ Ferri Pisani, “I tedeschi cercano l’aiuto dei bulgari per attaccare Salonico”, *La Stampa*, 20 Dicembre 1915, p. 1.

²⁶ Ferri Pisani, “I Consoli espulsi da Salonico”, *La Stampa*, 1 Gennaio 1916, p. 1.

веома популарне публикације издавачке куће Ашет (*Hachette*) из Париза²⁷.

Објављивање и живот књиге Српска драма

После марта 1916, у контексту доласка првих обновљених српских трупа на Солунски фронт (април 1916) и њиховог изласка на прве борбене линије (лето 1916), Фери-Пизани је прикупио своје публиковане ратне извештаје и записе током повлачења из Србије, око Солуна и боравка на Крфу и Виду, и објавио их под насловом Српска драма у угледној париској издавачкој кући Перан (Perrin)²⁸. Књига је била намењена француским читаоцима којима је желео да објасни зашто Француска треба да подржава српску војску у избеглиштву у тренутку када су гласови о савезничком повлачењу са Солунског фронта бивали све јачи²⁹. Поред моралних разлога „накнаде“ за верно савезништво и претрпљене патње, Фери-Пизани је увиђао да обновљене и реформисане српске трупе могу да оснаже савезничке позиције на Солунском фронту.

Говорећи о свом искуству међу Србима, Фери-Пизани је употребљавао лако схватљиве историјске аналогije и позивања на прошлост који су произлазили из класичне француске културе XIX века: упућивање на митологију и Антику (Борба Титана, Одисејева лагуна на Крфу), на вредности хришћанства (Христ, Голготски пут), на хришћански средњи век (Крсташки ратови, пад Цариграда 1453, Вартоломејска ноћ), српски

²⁷ Ferri-Pisani, «Avec l'armée serbe en retraite», *Lectures pour tous*, 18e année, 7e livre, Paris, Hachette, 1915, p. 512–516; Ferri Pisani, «Deux mois avec l'armée d'Orient», *Lectures pour tous*, 18e année, 10e livre, Paris, Hachette, 1916, p. 756–764; Ferri-Pisani, «Après l'enfer, l'île enchantée. L'armée serbe à Corfou», *Lectures pour tous*, 18e année, 17e livre, Paris, Hachette, 1916, p. 1325–1330.

²⁸ Ferri-Pisani, *Le drame serbe, octobre 1915-mars 1916*, Paris, Perrin, 1916, 246 p.

²⁹ Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, Београд, Завод за уџбенике, 2008, 349 с.

средњи век (Косовски бој, цар Душан), на наполеоновске ратове (регрутација и учешће деце у рату³⁰, Армија Севера, Алпи) и стереотипе о Словенима („словенски фатализам“, „словенска мелодија“). Често се позивао и на искуства њему савремених ратова (опсада Порт Артура за време руско-јапанског рата, 1904/05; балканских ратова, 1912/13; окупације Белгије, 1914; Дарданелске операције, 1915). Истицао је и значај технологије у рату (домет и снага немачких топова), елементе хуманитарног и ратног права у развоју крајем XIX и почетком XX века (Београд – „отворени град“, присуство страних медицинских мисија у Србији), урушавање система медицинске неге („рат је најурио умоболне из болница“) и ратне злочине (Бугара над српским жандармима).

У контексту прокламованог „Светог јединства“ на унутрашњополитичком плану у Француској, излазак књиге из штампе пропратили су многи француски часописи различитих естетских и литерарних тенденција, без посебног коментара, у списковима нових издања, заједно са другим делима о рату³¹. У новембру 1916, дневни лист који је важио за моденски и десничарски, Подневни Париз (*Paris-Midi*) у рубрици „Књига о којој се говори“ и са насловом „Српска драма“ објавио је са потписом Фери-Пизанија део поглавља XV („Једно одступање“) из књиге, уз опаску да је аутор добар ратни дописник који поседује „све квалитете“, уз нај-

³⁰ Деца у француској војсци која су регрутована 1915. године називана су „Армијом Марије-Луизе“. Термин се односио на Марију-Луизу Хабзбуршку, Наполеонову жену, која је 1813. као француска царица потписала декрет којим су регрутовани мушкарци млађи од 18 година. Они су имали великих успеха на бојном пољу током Наполеонове кампање у Саксонији.

³¹ *Publications sur la guerre*, Paris, Cercle de la librairie, 1916, p. 42; «Sur la guerre», *Revue bibliographique*, 10-11, Octobre-Novembre 1916, p. 48; *Le Correspondant*, 10 novembre 1916, p. 4; *Etudes*, 33, Paris, 5 décembre 1916, sur la couverture; J. Delorme-Jules Simon, *Ames de guerre, ames d'amour*, Paris, Perrin, 1917, 359 p., sur la couverture; «Livres nouveaux», *Revue des études historiques*, 83ème année, Paris, A. Picard, 1917, p. 317; *Huitième table générale de la Revue historique, 1911-1920*, Paris, Félix Alcan, 1922, p. 81.

важнији – „уметност причања“³². Истог месеца, европско издање Њујоршког гласника (*The New York Herald*) које је излазило у Паризу на француском језику објавило је на првој страни да је примило књигу Фери-Пизанија заједно са још две књиге о рату француских аутора³³.

У децембру 1916, објављен је у Француском месечнику (*Mercure de France*) приказ Фери-Пизанијеве књиге оцењене као тешке за праћење због ауторове претпоставке да читалац добро познаје чињенице о којима говори³⁴. Аутор приказа подвлачи да из Фери-Пизанијевог сведочанства произлази да је „савезничка Европа учинила глупост када је спречила Србе да на време ударе на војску цара из Софије“, за шта се у лето 1915. залагао део српског и савезничког војног врха.

Фери-Пизанијева књига је била наручивана за библиотеке и пригодне прилике у оквиру француских институција. На седници градске скупштине Париза, одржаној у децембру 1916, републикански посланик Леопол Белан (*Léopold Bellan*)³⁵ који је претходне године изгубио сина у рату, тражио је са хуманитарним намерама да скупштина купи по двадесет два примерка осам дела о рату, међу којима је била и књига Фери-Пизанија³⁶. За куповину те књиге залагао се и издавач Перан (*Perrin*) у петицији послатој париској скупштини која је потом одлучила да се тражени број књиге Српска драма купи по цени од 2 франка и 35 сантима средствима предвиђеним градским буџетом за 1917. годину³⁷.

Међу Србима, књига је објављена 1917. године, у Солуну, са преводом Николе П. Петровића, у приватном из-

³² Ferri-Pisani, «Le drame serbe», *Paris-midi*, 2 novembre 1916, p. 2.

³³ «Livres reçus», *The New York Herald* (Paris), 5 novembre 1916, à la une.

³⁴ Charles Merki, «Revue de la quinzaine», *Mercure de France*, no. 444, 16 décembre 1916, p. 731–732.

³⁵ Benoît Charenton, *Léopold Bellan, un pionnier de l'humanitaire: biographie*, Paris, Cherche midi, 2008, 236 p.

³⁶ «Souscription à divers ouvrages», *Supplément au Bulletin municipal officiel de la ville de Paris*, 15, 28 décembre 1916, p. 3289.

³⁷ *Bulletin municipal officiel de la ville de Paris*, 14 février 1917, p. 612.

дању Чеде Мирковића у оквиру библиотеке Српског гласника, у контексту кризе на Солунском фронту изазване сукобом српске цивилне и војне власти. Књига је требало да допринесе подизању морала српске војске и подсећању, из пера једног Француза, на улог српског повлачења које је било оспоравано од стране појединих официра-завереника. Српски издавач је променио Фери-Пизанијеве датуме по Грегоријанском календару у датуме по Јулијанском календару тада у употреби међу Србима.

За то време, у јуну 1917, у Паризу је објављен приказ Фери-Пизанијеве књиге у Педагошкој ревији (*La Revue pédagogique*)³⁸ која је током рата у неколико наврата писала о школовању српске омладине у избеглиштву у Француској. Аутор приказа је подвлачио лакоћу писања и једноставност језика Фери-Пизанија кога је означио као сведока и учесника у патњи српске војске и становништва приликом повлачења. И Педагошка ревија је стала на страну француске подршке посусталим Србима на Солунском фронту и уверавала своје читаоце да ће после читања ове књиге, као и њен аутор, „осетити“ да ће српски војник поново видети Дунав и „изградити Србију“.

Али, за аутора књиге, Фери-Пизанија, наступили су нови изазови далеко од Србије и југоистока Европе. У марту и априлу 1917, он је као дописник Малог часописа (*Petit Journal*) боравио у Сједињеним Америчким Државама одакле је сведочио о припремама те земље да уђе у рат на страни Антанте³⁹. О свом боравку у САД-у убрзо је издао нову књигу сведочанстава⁴⁰.

³⁸ «Les faits. Recueils de documents. *Le drame serbe* par Ferri-Pisani», *La revue pédagogique*, tome 70, Janvier-Juin 1917, p. 653- 654.

³⁹ Ferri-Pisani, «Victoire complète de M. Wilson», *Le Petit Journal*, Paris, 11 mars 1917, p. 3.

⁴⁰ Ferri-Pisani, *L'intérêt et l'idéal des Etats-Unis dans la guerre mondiale*, Paris, Perrin, 1918, p. 243.

У периоду непосредно после завршетка Првог светског рата и стварања нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), Фери-Пизанијева књига је побуђивала интересовање посебно у Француској у сучељавању ставова присталица и противника Делкасеове политике према Србији 1915. године. У Краљевини СХС, о књизи је 1919. написан кратак приказ, у Књижевном југу⁴¹, часопису са изразито југословенским тенденцијама.

У Француској се тада често претендовало и писало да су Срби били побеђени у другој половини 1915. године зато што су их савезници спречили да реагују на време и нападну Бугарску. Тако је републикански адвокат, новинар и писац слободнозидарских тенденција близак Теофилу Делкасеу, Жан-Бернар Пасериу (1857, Тулуз–1936, Париз; псеудоним Жан-Бернар) у петом тому своје Генералне и анегдотске историје рата од 1914. из 1920. претендовао да званични српски захтеви „у том смислу никада нису постојали“ и наводио да су „те неистине објавили Фери-Пизани“, кога је називао сведоком очевицем и Раул Лабри⁴², „као и десетак других аутора после њих“. Без познавања сукоба ставова појединих француских дипломата и војних лица из лета 1915. по питању могуће српске превентивне интервенције против Бугарске⁴³, за Пасериу, Фери-Пизани је преносио став српских политичара, „лоше информисаних или унезверених“ због безнадежне ситуације која је „постала жалосна за време повлачења“⁴⁴.

⁴¹ „Фери-Пизани: Српска драма, Солун, 1917“, Књижевни југ, год. 2, књига 3, свеска 5, 1 март 1919, с. 239. Претпоставља се да је приказ писао млади писац и будући дипломата Иво Андрић.

⁴² Raoul Labry, *Avec l'armée serbe en retraite à travers l'Albanie et le Monténégro. Journal de route d'un officier d'administration de la mission médicale militaire française en Serbie*, Paris, Perrin, 1916, 213 p.

⁴³ Stanislav Sretenović, „La Serbie d'Auguste Boppe“, Vojislav G. Pavlović (sous la dir.), *Une alliance bâtie dans la Grande guerre*, Institut des études balkaniques ASSA, Editions spéciales 142, Belgrade, 2019, p. 185–209.

⁴⁴ Jean-Bernard Passerieu, *Histoire générale et anecdotique de la guerre de 1914*, Tome V, Berger-Levrault, Nancy-Paris-Strasbourg, 1920, p. 386, note 1.

Ипак, Фери-Пизанијев приступ да улази у „ситуације из живота“ да би о њима сведочио, примењен током рата на српском случају, привукао је 1926. године комунистички Иманите (*L'Humanité*), да запажања „овог буржоаског писца“, како су га називали, о америчком раднику објављена у једној репортажи окарактеришу као „богата информацијама“⁴⁵.

У периоду између два светска рата, сведочанству исказаном у књизи Српска драма редовно су се враћали француски и српски бивши ратници из Србије и са Солунског фронта. У контексту припрема за посету српским саборцима и местима на којима су се борили за време рата, у марту 1928, Журнал ратника са Истока, месечног органа „Националне федерације удружења и група бивших ратника са Истока“ уврстио је Фери-Пизанијеву књигу у списак дела објављених о Источној армији, њеним поморским и копненим операцијама и политици балканских земаља током рата⁴⁶.

Без помпе, током 1938. године, вероватно поводом двадесетогодишњице пробоја Солунског фронта, Камил Фери-Пизани је после 23 године боравио у Београду и Краљевини Југославији. Овом свом боравку, као и боравку током Првог светског рата у Србији, вратио се у сећању тек за време Другог светског рата, у мају 1941, непосредно после пада Југославије, у измењеним међународним и унутрашњим околностима Француске и Европе. Као сарадник про-Петеновог недељника Грингоар (*Gringoire*), Фери-Пизани, тада педесетшестогодишњак, позивао се на прошлост Србије да би исказао свој политички став против 27. марта и српског раскидања приступања Тројном пакту⁴⁷. Да би поткрепио своју констатацију да је 27. марта „један луди генерал убио једну краљевину“, Фери-Пизани је тврдио да је до тог да-

⁴⁵ «A travers les revues», *L'Humanité*, 4 décembre 1926, p. 4.

⁴⁶ «La Bibliothèque du Poilu d'Orient», *Le Journal des Poilus d'Orient*, no. 40, mars 1928, à la une.

⁴⁷ Jean Phialy, «Guerre. Souvenirs de l'autre campagne de Serbie. Le général Simovitch», *Gringoire*, 1 mai 1941, p. 2.

тума, и поред унутрашњих тешкоћа, Југославију успевала да одржи династија Карађорђевић. Тим тешкоћама био је сведок 1938, када је помињањем свог ратног искуства из Србије међу Хрватима чуо да „они не воле Србе“ и када је примећивао одбојност београдског становништва према генералу Душану Симовићу за време док је био војни управник града. Поред тога, да би показао да је код Срба било германфила који су подржавали приступање Тројном пакту, призивао је заборављена сећања из Првог светског рата која није помињао у својој књизи из 1916. године: да је међу Србима било и про-аустријски настројених официра, а као пример је дао извесног Милана Ђорђевића задуженог за организацију боравка страних дописника за време рата. Своје политичке ставове у прилог Петеновог режима исказивао је и пишући за недељник *Le Nouvelliste d'Indochine* из Сајгона⁴⁸. После Другог светског рата наставио је да пише романе и публицистичка дела, док је његова књига Српска драма била заборављена како у Француској, тако и у комунистичкој Југославији, међу стручњацима и широком публиком.

Станислав Сретеновић

⁴⁸ Ferri-Pisani, «L'isolationiste Lindbergh», *Le Nouvelliste d'Indochine*, 31 décembre 1941, à la une.

Камиј Фери-Пизани:
БИБЛИОГРАФИЈА

Публикације и сведочанства из времена Првог светског рата

- Ferri-Pisani, «Un Entretien avec le généralissime Putnik», *Le Journal*, 28 décembre 1914, p. 3.
- Ferri-Pisani, «En Serbie. Pendant qu'on les attendait...», *La Dépêche*, Toulouse, 9 novembre 1915, à la une.
- Ferri-Pisani, «Avec l'armée serbe en retraite», *Lectures pour tous*, 18e année, 7e livre, Paris, Hachette, 1915, p. 512–516.
- Ferri-Pisani, «Deux mois avec l'armée d'Orient», *Lectures pour tous*, 18e année, 10e livre, Paris, Hachette, 1916, p. 756–764.
- Ferri-Pisani, «Après l'enfer, l'île enchantée. L'armée serbe à Corfou», *Lectures pour tous*, 18e année, 17e livre, Paris, Hachette, 1916, p. 1325–1330.
- Ferri-Pisani, *Le drame serbe, octobre 1915-mars 1916*, Paris, Perrin, 1916, 246 p.
- «Le drame serbe par Ferri-Pisani, compte-rendu», *Revue Pédagogique*, tome 70, Janvier-Juin 1917, p. 653–654.
- Ferri-Pisani, *L'intérêt et l'idéal des Etats-Unis dans la guerre mondiale*, Paris, Perrin, 1918, 243 p.
- Фери-Пизани, Српска драма: октобар 1915–март 1916, Солун, Чета Мирковић, 1917.

Романи и остале публикације

- Ferri-Pisani, *Le Cœur disséqué*, Paris, Librairie universelle, s.d., 248 p. Envoi autographe de l'auteur à Maurice Barrès, la dédicace de l'ouvrage est datée 1905.